

DILMUROD QURONOV,
filologiya fanlari doktori,
Andijon davlat universiteti professori

“MEHROBDAN CHAYON”NING IKKINCHI NASHRIDAGI TAHRIRLARGA DOIR

Аннотация: Стаття посвящена изучению второй редакции романа Абдуллы Кадыри “Скорпион из алтаря”, опубликованной в 1933 году. Путем сопоставления с первой редакцией, анализа внесенных в текст изменений, делается вывод о том, что в большинстве своем эти изменения послужили совершенствованию текста, улучшению стиля, различного рода уточнениям путем детализации и пр. Вместе с тем, в тексте встречаются и такие изменения, которые нельзя считать авторскими: одни из них являются редакторскими правками, которые иногда не уместны, а другие возникли просто как результат технических упущений.

Ключевые слова: текст, вторая редакция, автор, редактор, исправление, изменение.

Annotation: The article is devoted to the study of the second edition of Abdullah Kadiri's novel “Scorpion from the Altar”, published in 1933. By comparing it with the first edition and analyzing the changes made to the text, it is concluded that most of these changes served to improve the text, enhance the style, provide various clarifications through detailing, etc. At the same time, the text also contains changes that cannot be considered the author's: some of them are editorial changes, which are sometimes appropriate, while others arose simply as a result of technical omissions.

Keywords: text, second edition, author, editor, correction, change

Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” bilan “Mehrobdan chayon”ning ilk nashrlarini “ikkinchi nashrlari (1933, 1935) bilan ham solishtirib ko‘rdim. Anchagina o‘zgarishlar bor ekan” deb yozadi¹. U “ikkinchi nashrlar” to‘g‘risida yana: “Anchagina o‘zgarishlar bor ekan. Yozuvchining bu tuzatish-o‘zgartishlari romanlarga yana ham go‘zallik, mukammallik bergan”, – degan fikrni ham aytib o‘tgan. Demak, qavsdagi izohga ko‘ra, bu yerda gap “O‘tkan kunlar”ning 1933, “Mehrobdan chayon”ning 1935-yil nashri haqida. Biroq aslida “Mehrobdan chayon”ning ikkinchi nashri 1933-yilda amalga oshirilgan bo‘lib, u negadir X.Qodiriy e‘tiboridan chetda qolayotir. Holbuki, adib uni ko‘zdan kechirib, ayrim tahririy o‘zgartirishlar kiritgan, ya‘ni shu jihatdan ham matn muhim manba sanalishi kerak. Xo‘p, buning sababini qo‘ya turaylik-da, masalani “ikkinchi nashrlarga kiritilgan tahrir va tuzatishlar ularga haqiqatan “yana ham go‘zallik, mukammallik bergan”mi?” tarzida qo‘yib, “Mehrobdan chayon” misolida ko‘rib chiqamiz.

Avvalo, ikkinchi nashr roman yozib tugatilganidan besh yil o‘tib amalga oshirilgan, matnga bir qadar sovuqqonroq, “begona nazari” bilan qaragan adib unda ilgari nazaridan qochgan nuqsonlarni yaqqol ko‘radi. Ikkinchidan, endi ilgari ko‘ziga “muvaqqafiyatli, go‘zal” ko‘ringan nuqtalarga xolisroq nazar tashlashga qobil, ko‘zi qiymagan narsalardan voz kecha oladi. Shu bilan birga, qalbning ijod onlaridagi harorati pasaygani sabab, ayrim hollarda ijodkor asariga un-

¹ Кодирий, Абдулла. Ўткан кунлар: роман. / Сўзбоши муаллифи Иброҳим Гафуров. – Т.: Info Capital Group, 2017. – Б.394-396

cha zarur bo'lmagan, hatto keraksiz o'zgarishlar kiritishi ham mumkin. Demak, matndagi tahriri o'zgarishlarga shu jihatdan qarash, undagi "o'dir-budur" joylarni silliqqlab, g'alizliqlarni ravon, ifodani yorqin va ta'sirdor etishga xizmat qilganlarini yutuqqa, aksincha natijaga olib kelganlarini yutqiziqqa yo'yish kerak bo'ladi.

Tahrirda so'z o'zgartirilganda, uning ma'no qirralari tasvirlanayotgan holatni qay darajada yorqinroq jonlantira olishi diqqat markazida bo'ladi. Tabiiyki, hayotiy va ijodiy tajribasi ortgan yozuvchi nigohidan ayrim so'zlar zimmalaridagi vazifalarni yetarli darajada bajara olmayotgani qochib qutulmaydi, shunda o'tkirlashgan qalam ishga tushadi. Masalan, "*Shahidbek Anvar bilan entika-entika ko'rishkach, joy ko'rsatilmasdanoq, sufaning to'riga o'turib oldi*" deyiladi 1929-yil nashrida. Sal oldinroq "*ortiqcha takallufni Shahidbekning o'zi qabul qilsa ham go'shti qabul qilmas*"ligini bilgan o'quvchi uning hatti-harakatini – "*joy ko'rsatilmasdanoq sufaning to'riga o'turib olganini*" tushunib turgani shubhasiz. Shunga qaramay, adib jumlani "*sufaning to'riga tashlandi*" shaklida o'zgartiradi. Demak, shartga ko'ra, avval agarki muallif shunga qo'l uribdi – o'zgarish oldingi variantidan yaxshiroq bo'lishi lozim, degan yaxshi gumonda bo'lamiz. Avvalgi shaklida "*joy ko'rsatilmasdanoq*" degani Shahidbek nihoyatda shoshilganidan xabar bergani holda, "*o'turib oldi*" fe'li bu mazmunga aloqasiz, faqat keyingi harakatni ifodalari edi. Aksincha, "*tashlandi*" fe'li betoqatlanganlikni ta'kidlash bilan "*joy ko'rsatilmasdanoq*" birikmasi mazmuniga bog'lanadi, uni yanada kuchaytirib tushadi. Zero, o'zlik nisbatidagi "*tashlandi*" fe'li Shahidbek betoqatlanganidan "*o'zini tashlab yubordi*" ma'nosi bilan holat kontekstida g'oyat o'rinlidir. Qizig'i shundaki, ayni fe'l aniq nisbatda ham tushunilishi mumkin. Faqat bu holda fe'l mazmunan "*sufaning to'riga*" birikmasi bilan bog'lanadi va Shahidbekni "*to'rni bermaydigan*" ("Tentak to'rini bermas" maqoliga ishora) toifa kishisi sifatida xarakterlaydi.

Tahrirda personajlarning dialog paytidagi ruhiy holatini yoritishga xizmat qiluvchi remarkalarga, ularni bir inson o'laroq tasavvur qilishga yordam beruvchi detallarga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, Shahidbek sarmunshilikka rozi bo'lmaslik sababini so'raganda, ilk nashrdan Anvarning javobi mana bunday:

"– *Sababi shulki, – dedi Anvar, – men buningdek mas'ul, ayniqsa, tantanalik vazifalarga havaskor emasman*".

Holat shundayki, Anvar bu masalada bir qarorga kelib bo'lgan, o'zidan yoshi ulug' ikki kishi oldida shundan gap ochildi. Ikkisi ham unga xayrixoh, uning foydasinigina ko'zlaydigandek mavqeni tutgan, bo'lib ham, birisi – boqqan ota maqomidagi ustozi. Mazkur vaziyatda yuqoridagi javob o'quvchiga, demak, suhbat ishtirokchilariga ham ancha keskin "eshitiladi". Avvalo, bir masaladan endigina bahs ochilgan joyda bunday hukm ohangidagi gap odobdan emas. Ikkinchidan, qiyinchilikda o'sgan Anvar mulohazali, vazmin, kattayu kichikka birdek xushmuomalali deb taqdim etilayotir. Xullas, Anvarning gapi bu turishda na holat va na xarakter mantiqiga mos – tahrirtalab. Shuni his etgan muallif gapni quyidagicha tahrir qiladi:

"– *Sababi shuki – dedi Anvar, ko'zini dasturxonning allaqaysi nuqtasiga tikgan holda, – men buningdek mas'ul ayniqsa tantanalik vazifalarga havaskor emasman*". Ko'rib turganimizdek, Anvar aytgan gapning mazmuni o'zgargani yo'q, lekin aytilishi o'zgardi. Zero, ko'zini dasturxoniga tikib gapirishda andisha namoyon, endi gapning ohangi ham shunga muvofiq eshitiladi. Anvar andisha bilan so'zlagani uchun Shahidbek ham uni ehtiyotlab, andisha bilan masalaga chuqurlashadi, bu boradagi o'z qarashini anglatib, suhbatdoshi yoshliq qilayotganini uqdirmoqchi bo'ladi. Anvar endi e'tirozini yumshatibroq ifodalashga o'tadi – "men istamayman" dan "men loyiq emasman", bu gaplar "ovoza xolos" deyishga; bo'sh laganlarni olib ketish bahona nohush mavzuga yakun yasamoqchi bo'ladi – Shahidbek esa suhbatni jiddiy o'zanga solish harakatini qo'ymaydi. Xullas, ikki orada rostmana qarashlar kurashi kechadi, g'oyat murosasiz va ayni paytda bir-birini

andisha qilgan holda. Ko‘ramizki, adib kiritgan tahririy o‘zgarish suhbatning ayni ruhda kechishiga nihoyatda mos, aniqrog‘i, uning keyingi avjini belgilangan daromadi bo‘lib qoladi.

Solih mahdumning bahsga ishtiroki, Anvarning gaplariga munosabati ham g‘oyat jonli va o‘shida tasvirlab boriladi. U avval Anvarning tutumiga “*Bolalik, bolaliq...*” deya norozilik bildiradi – “*Arziydirmi, yo ‘qmi, axir, so ‘zga quloq ber-da, Anvar bolam*” deya jerkiydi – “*xo ‘mrayib Anvarga qarab qo ‘yadi*” – Anvar “*iste ‘fo va uzr arizasi berishi*”ni aytganida “*Hamoqat!*” deya ters qarab oladi – barini jamlab Anvarning ishini “*Kufroni ne ‘mat, non tepkulik!*” deb ataydi. Maxdum qaynoviga kyelib, Anvar jiddiylashadi, o‘rdadagi vaziyatdan, “*yigirma-uttuz yil shu mansab qayg ‘usida kelgan*”lardan gap ochadi, mabodo mansabga o‘tirgudek bo‘lsam, ular “*tinch yotadimi, oyog ‘imdan chalmaydilar*mi” degan andishani o‘rtaga qo‘yadi. Shungacha faqat luqma tashlab o‘tirgan maxdum asosiy muxolif o‘laroq bahsga qo‘shiladi:

“– *Sen o ‘z ishingni bilib qilsang, vazifangda sustlik ko ‘rsatmasang, – dedi, – senga butun olam dushman bo ‘lganda ham bir mo ‘yingni xam qilolmas.*” Davomida maxdum haqning hamisha g‘olibligidan, xavf oldida qo‘rqib turish yigitlikka xilofligidan so‘zlab nasihat qiladi, sen haqingda “*men yanglishib yurgan ekanman-da, bolam!*” deya uyaltirmoqchi bo‘ladi. Maxdumning gaplarini ayni haqiqat misoli ta‘kidlab, kesib-kesib, zalvorli ohangda salmoq bilan aytilgandek “*eshitadi*” o‘quvchi. Zotan, ularning mantig‘i, izchilligi shunday tinglashga undaydi ham-ku, lekin o‘quvchining maxdum haqida kulgi yo‘sinida aytilgan gaplar chalg‘itib qo‘yishi mumkin. Ehtimol, shuning oldini olish uchundir, jumla 1933-yil nashrida quyidagicha tahrir qilingan:

“– *Sen o ‘z ishingni bilib qilsang, vazifangda sustlik ko ‘rsatmasang, – dedi **baland tovush bilan**, – senga butun olam dushman bo ‘lganda ham bir mo ‘yingni xam qilolmas.*” So‘zining boshida maxdum “*baland tovush bilan*” gapirilayotgani ta‘kidlab qo‘yilgani kontekstda – so‘zlovchining Anvarga kim ekani, shu mansabga o‘tirishini juda istashi, qizi tufayli alohida biyligi borligi – uni to‘g‘ri “eshitish”ga yo‘naltiradigan ishoradir.

Lekin Anvar o‘zgacha fikrda, maxdum aytgan gaplarning hayotga, xususan, o‘rda hayotiga ko‘p ham to‘g‘ri kelmasligiga inongan, isboti uchun ikki munshiy taqdirini dalil qilib rad etadi. Javoban u eshitgan e‘tiroz:

“– Sening misoling, – dedi maxdum, – nodiran voki‘dir...”

Javobda maxdumning dalilga munosabati ko‘rinadi, biroq uning ayni paytdagi ruhiy holati aks etgan emas. To‘g‘ri, umumiy kontekstda maxdumning asabiy bir ahvolda ekanligi ma‘lum. Biroq Anvarning keyingi dalillari unga qanday ta‘sir qildi – qurolsizlantirdimi yo aksinchami – bilinmaydi. Zero, maxdumning holatini to‘g‘ri tasavvur etish uchun o‘quvchiga ishora yetishmaydi, buni adib ham teran his qilgan chog‘i, zaruriy tahrir kiritadi:

“– *Sening misoling, – dedi maxdum **birmuncha kuchangan holatda**, – nodiran voki‘dir...*” Ehtimol, kingadir remarkaning ahamiyati orttirib yuborilayotgandek ko‘rinishi mumkin. Biroq Anvarning gapi maxdumga qanday ta‘sir qilgani ham, uning holati ham shunda o‘z ifodasini topgan. Maxdum Anvarning gaplarida jon borligini ichda his etadi, lekin nazarida boshiga qo‘nib turgan baxt qushini quvishi ham durust emas – **kuchanish** shu ziddiyatdan yuzaga keladi, **kuchanishi** uning bu masalada Anvar keltirajak har qanday vaj yo‘haqiqatni bosib-yengib o‘tishga chog‘langanini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham maxdum yanada qizishib, o‘zining “ustoz va ota”ligini pisanda qiladi va “ma‘lum taxdidgacha” boradi. Albatta, u Anvardan kechib ketish, uni “oq qilish” fikridan yiroq. Anvarning ipsiz bog‘langanini, tahdidiga javoban indamay qolgani shundan ekanligini, bas, buyog‘iga endi sal pastga tushmasa bo‘lmasligini yaxshi biladi. Anvarning ham shashti ancha pasaygan, uning “*bu to ‘g‘rida so ‘zlashish menga qolsa xali ertaroq ko ‘rinadir*” degani zamirida “qo‘yaylik shu gaplarni” degan o‘tinch, murosa ohangi seziladi. Maxdum ham shunga mos javob qiladi:

“– Men ham buni bilib turibman, bolam Anvar – dedi maxdum. – Basharti bu martabani Xudoyi taolo senga nasib qilsa, xaligidek bolalik aqling bilan nobud qilib qo‘ymag‘il, deb so‘zlayman”. 1933-yil nashrida holatni yanada aniqroq ifodalash uchun muallif “*dedi maxdum*” remarkasini “*dedi maxdum muloyimlashib*” shaklida tahrir qiladi. Tahrirda kiritilgan birgina so‘z suhbat ruhiy atmosferasida burilish sodir bo‘lganiga ishora qilib, uning o‘quvchi tomonidan to‘g‘ri anglanishiga xizmat qiladi.

Anvarning gapiga ham kichkina, lekin juda zarur tahrir kiritilgan. 1929-yil nashrida maxdumning “*Eshitishimga qaraganda, janobga bir ariza yozib, uzr bayon qilmoqchi emishsan...*” deganiga javoban Anvar “*Basharti siz bu fikrimni ma‘kul topmasangiz... albatta majburman!*” deydi. Tahrirda “majburman” so‘zi tushirilib, o‘rniga ko‘pnuqta qo‘yilgan, Anvarning gapi 1933-yil nashrida mana bu shaklda berilgan :

“– Basharti siz bu fikrimni ma‘kul topmasangiz... albatta...”

Avvalo, ilk nashr variantida “majburman” so‘zi muallaq qolgan kabi: matnda, xususan, maxdumning gapidagi biron bir so‘zga bog‘lanmaydi, “nimaga majbur?” degan savol ochiq qoladi. To‘g‘ri, umumlashgan tarzda “siz aytgancha yo‘l tutishga majburman” mazmuni uqilaverishi mumkin, lekin shunda ham so‘z ortiqchadek tuyulaveradi. Tahrirlangan variantida esa birinchi ko‘pnuqtadan keyingi ma‘noli qisqa pauza, shu fonda alohida ma‘no qirralari ochiladigan “albatta” so‘zi va undan keyingi ma‘noli pauza – hammasi birga Anvarning taslimligini anglatadi. Solih mahdum so‘z bilan ifodalanmagan shu ma‘noni yaxshi tushungani uchun ham ko‘nglida g‘urur tuydi, chunki “*basharti siz ma‘kul ko‘rmasangiz...*” deb Anvar o‘z rizoligini maxdumning yolgiz shaxsi bilan bildirdi”, ham shu jumla bilan ustozidan boshqalarning o‘z ra‘yiga qarshi bora olmasliklarini onglatdi”. Anvarning gapidan “majburman” so‘zining olingani uning ayni paytdagi ruhiy holatiga ham mos. Suhbatning shu joyigacha bahslashib, o‘z fikrida qat‘iy turib kelgan Anvarning ayni dam ochiqchasiga “majburman” deyishi mushkul: o‘rtada g‘urur degani bor, gapini shunday tushunishga imkon yaratdi ham – shuning o‘zi katta gap. Darvoqe, tahrirda “Anvarning rizolig‘i” birikmasiga “siyoqini” so‘zi qo‘shilib, jumla “*rizolik siyoqini maxdumning yolgiz shaxsi bilan bildirdi*” ko‘rinishini oladi. Ya‘ni agar ilk nashrda “Anvarning roziligi” naqd qilingan bo‘lsa, ikkinchi nashrda uning “rozilik siyoqi”, ya‘ni “*rozilik ko‘rinishida*” ekani haqida gap boradi. Demak, “majburman” so‘zining tushirilishi va “siyoqi” so‘zining qo‘shilishi bitta omil – Anvarning ayni paytdagi ruhiy holatini aniqroq tasvirlash maqsadi bilan amalga oshgan.

Personaj – nutqi tasvir ob‘yekti, ya‘ni u butun o‘ziga xosligi bilan, o‘quvchi ichki qulog‘i bilan eshita oladigan tarzda tasvirlanadi. Hayotda har bir inson nutqi betakror, adabiy asarda ham shunday bo‘lishi shart. Shahidbek nutqini individuallashtirish uchun adib uning nutqiga xos bir jihatni – gap orasi tez-tez “xrrr” deb qo‘yishini qayd etadi. Ushbu detal yukini arang ko‘tarib yuruvchi, ozgina harakatga entikib-hansirab qoladigan odamga juda mos tushadi. Zotan, bunday odam harakatlarini dam olib-dam olib amalga oshiradi, jumladan, nutqni ham va ora-chura “xrrr” deb qo‘yishi ham misoli dam olish. Ilk nashrning “Xayrixoh bir odam” faslida muallif o‘zi zarur deb bilgan o‘rinlarga “xrrr” qo‘ygan bo‘lsa, “Maxdumning tahdidi” faslining faqat bir o‘rnidagina shu belgi mavjud: “*Chumolini og‘ritmagan kishiga kim ham adovat qilsin, xrrr...*” Holbuki, 1933-yil nashrining ayni shu faslida “xrrr”lar jami 9 ta va shularning 8 tasi tahrirda qo‘shilgan. E‘tiborli jihati, Shahidbek nutqida “xrrr” duch kelgan joyga emas, aksincha, aniq vazifador qilib qo‘yilgan. Odatda, uzun jumlar orasida qo‘yilgani sabab o‘ziga xos bekat vazifasini bajaradi, ikkinchidan, “xrrr” deyilgan joyda mazmun ta‘kidlanayotgandek, so‘zlovchi ayni ma‘noga urg‘u berayotgandek. Masalan, mana bu jumladagi kabi: “*Ukam mirzo Anvar, baxt degan narsa yigitka butun umrda faqat bir martaba qaraydir, xrrr, agar shunda mahkam tutib qolsangiz, xo‘b, bo‘lmasa hamisha otning keyingi oyog‘isiz-da*”. Diqqat qilinsa, bu yerda “xrrr” biroz nafas rostdashga im-

kon berish bilan birga, baxt yigitga “*umrda faqat bir marta qarashi*”ni ta’kidlayotganini sezish qiyin emas. Ya’ni Shahidbek uchun “xrrr” nafaqat fiziologik zarurat, nutqiy ifoda vositasi sifatida ham ahamiyatli ekan. Shuni teran his qilganidan bo’lsa kerak, muallif tahrirda uni zarur o’rinlarga kiritgan va bu, shubhasiz, yutuqqa yo’yilishi mumkin.

Bahsdagi yana bir nuqtada yutuqli holat kuzatiladi. Solih maxdumning mansabni egallashga da’vatan aytgan “*haq hamisha g’olibdir, haqsizlik ersa mag’lub*” degan gapiga Anvar “*Haqning haqsizliqqa g’olib kelganini og’izda eshitsam ham, shu choqqacha amalda ko’rilmadim*” deb javob beradi. Bir qarashda bu gapda tahrir qilinishi kerak hech narsa yo’qdek. Shunga qaramay, 1933 yil nashrida jumla “*Haqning haqsizliqqa g’olib ekanini...*” shaklida tahrirlanadi. Anvar bahs mavzusida g’oyat umidsiz kayfiyatda, shuning uchun tahrir varianti ma’qul ko’rinadi. Chunki “haqning haqsizlikka g’olib kelganini og’izda eshitsam ham” deyishda haqning g’olib kelishini bor, uchrab turadigan narsa o’laroq e’tirof etish bor. Aksincha, “haqning haqsizlikka g’olib ekani-ni og’izda eshitsam ham” jumlasida haqning g’olibligi og’izdagina bor degan ma’no ustuvor. Demak, tahrir Anvarning gapini ayni paytdagi kayfiyatiga moslash maqsadi bilan amalga oshirilgan va unga to’la erishilgan.

Personaj nutqi individuallashtirgan bo’lish bilan birga hayotiy vaziyatga, suhbat predmetiga, ko’zlangan maqsadga, ayni paytdagi ruhiy holatiga moslik kabi talablarga ham javob bermog’i kerak. Muhimligidan, tahrirda muallif shu nuqtalarga alohida e’tibor bergan. Anvarning mirzoboshi bo’lganini eshitib muborakbodga kelgan mudarris domla, murod hosil bo’lib ketar chog’i “Hay, mullo Solih, yana bir gapni sahiv qilibman” deydi. U Anvar bilan gaplashganida mabodo “*rivoyat va hokazo masalalarga hojat tushsa, bizdan begona qilmasin...*” deyishni unutilganini nazarda tutmoqda. Holbuki, “sahiv qilibman” jumlasida “xato qilibman” degan ma’noni beradi. Shuning uchun tahrirda “sahiv” so’zi “faromush” so’ziga almashtiriladi, holatga mos bo’lgan “*faromush qilibman*” jumlasida paydo bo’ladi.

Sultonali Anvarni yo’qlab kelgan Safar bo’zchiga uning “*qo’shnilaridan birinikiga zarur bir yumish bilan chiqib ketkanligini*” aytadi. Tahrir vaqti xonlikning bosh munshiyisi qo’shnilarinikiga yumish bilan chiqqani muallifga ham g’alatroq ko’ringan bo’lsa kerak, 1933-nashrida bu jumlaning “*beklardan birinikiga bir zarur ish bilan ketganligi*” deb o’zgartiradi. Ya’ni tahrir detalning personaj maqomiga mos bo’lishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Yuqorida aytilganidek, matnga “begona ko’z” bilan qaray boshlaganda muallifga ilgari yo’l qo’ygan xatolari yaqqol ko’rinadi, eng qizig’i, ba’zan bu xatolar nihoyatda jo’n holatlarda ham o’tkazib yuborilgan bo’ladi. Qizi xonga fotiha qilingach, Solih maxdum tamom o’zgarib qoladi – undagi o’zgarish hammaga birdek seziladi. Jumladan, xuftan namozidan qaytishida Ra’noni mehmonxonada – Anvarning yonida ko’rgan maxdumning “*Ichkariga kir, Ra’no, bevaqt bu yerda nima qilib o’lturibsan?*” degani shuning eng yaqqol ifodasi. Shu o’rinda “Aslida, bu holda har qaysi imonli ota shunday qilishi lozim emasmi?” degan e’tiroz qilinishi mumkin. Shunday, faqat, agar u chinakam imonli bo’lsa, ilgari har oy kelib turadigan bir-ikki tilla ilinjida shunga ko’z yumib kelmagan bo’lsa! Xay, bu tomonini qo’yaylik-da, davomidagi holatga munosabatni ko’raylik: “*Anvar juda ham og’ir tortqan edi. Xaqiqatan ham maxdumning bu harakati aqlsizcha, ahmoqlarcha edi. Anvarga og’ir kelishini o’ylamay bu “buyruq” bilan Ra’noning kundalik odatini man’ qilar, har kechasi o’z vaqtida o’lturgan Ra’no go’yo bukun “bevaqt” o’lturar edi*”. Ha, 1929-yil nashrida ayni shunday – “har kechasi” deyilganki, bunga hatto mahdumdek ta’ma bandasining ham yo’l qo’yib berishiga ishonish qiyin. Keyingi nashrda bu xato tuzatilib, “har kechasi” birikmasi “*har qachon*”ga o’zgartirilgan.

Badiiy voqelik tasvirida detallarning aslidagiga to’g’ri kelmaydigan shakl-shamoyil yo’l holatda tasvirlanganiga e’tibor bermay qolinadi. Aksar bu kabi holatlar anchagacha nigohdan pinhon

qolaverishi ham mumkin, vaqtida anglab qolinganlari esa osongina tuzatiladi. Masalan, Gulshan Og‘acha oyim huzuriga kirar ekan, *“Eshik ichkarisida qo‘l qovishtirib o‘lturg‘an kaniz o‘rnidan turib bukildi”* deyiladi 1929-yil nashrida. Avvalo, bu o‘rinda “qo‘l qovishtirib o‘lturg‘an” deyilganining o‘zida g‘alizlik bor: qo‘l qovushtirib o‘tirilmaydi, turiladi. Soniyan, gap malika huzurida, eshik oldida turuvchi xos kaniz haqida borayotirki, uning boshqa vaqt ham, ayniqsa, chaqirtirilgan Gulshan endiyoq kirib keladigan bir paytda o‘tirmasligi haqiqatga yaqinroq. Yo‘l qo‘yilgan xatoni sezib qolganidan, muallif jumlani *“Eshik ichkarisida qo‘l qovishtirib turg‘an kaniz bukilib ta‘zim qildi”* shaklida tahrir qiladi. Sal keyin – Og‘acha oyim o‘tirishga taklif etib, Gulshan duoga qo‘l ochganida, *“Eshik yonida tik turgan kaniz duo asnosi o‘lturib fotiha o‘qushdi. Fotihadan so‘ng yana o‘rnidan turib qadaldi”* deyiladi. Anglash mumkinki, kanizning vazifasi – eshik oldida qo‘l qovushtirib tik turish, faqat duo vaqtida u o‘tirib fotihaga qo‘shildi, keyin yana o‘z holiga qaytdi. Demak, 1929-yil nashridagi bu gap yuqorida *“eshik ichkarisida qo‘l qovishtirib o‘lturg‘an kaniz”* deyilgani gap bilan mazmuniy ziddiyat hosil qilgan va uni tahrirlash mazmuniy-mantiqiy zarurat bo‘lgan.

Albatta, tahrirda so‘z almashtirilgan holatlarni doim ham bir xil natija bergan, matnning sayqallanishi-yu ifodaning tiniqlashuviga xizmat qilgan deb bo‘lmaydi, bunga mone’ bo‘luvchi o‘rinlar ham bor. Jumladan, 1929-yil nashrida alamzada munshilarning mulla Abdurahmon bilan birikishlari haqida *“nihoyat ikki mufti uchunchi yosh “olim”ni ham, garchi bir “nodon” tarafidan keltirilgan bo‘lsa ham “zarshunos” deb bildilar va uchunchi oydan uni ham o‘z yonlariga olib sirdon bo‘lishdilar”* deyiladi. Bundagi *“zarshunos”* so‘zi 1933-yil nashrida *“qadrshunos”* so‘ziga almashgan. Ilgariroq o‘zini *“zarshunos”* – zar qadriga yetadigan, ya‘ni pul topishni biladigan odam sanagan maxdum Anvarni *“zarnoshunos”* – zar qadrini bilmaydigan deb atagan edi. Anvar tilidan esa aksar munshilar mirzalikni xonlik xizmati emas, pul topish manbai deb bilishlari aytiladi. Shuni nazarda tutib, adib ilk nashrda maxdum bilan o‘shanday munshilarni birlashtirgan va *“zarshunos”* atagandir, ehtimol. Lekin unda nega tahrirda *“qadrshunos”* deyishni afzal ko‘rdi? Ular nimasi bilan *“qadrshunos”* deyishga loyiq ko‘rildi? Deylik, keyinroq Shahodat mufti *“Ulu-lamir qadrnoshunos bo‘lgandan so‘ng qiyin ekan”* deya noliydiki, bunda xonning o‘zlarini qadrlamaganini nazarda tutadi. Ya‘ni bu ma‘noni *“qadrnoshunos”* deb olsak, *“qadrshunos”* bo‘lib muftilar nimani yo kimni qadrlab qo‘ydi? Xullas, aniq javob topish mushkul, bu savol ham ochiq qoladigan ko‘rinadi.

So‘z almashtirish har doim ham muvaffaqiyatli bo‘lavermaganiga yana bir misol keltiramiz. Anvar romanning boshlanishidayoq *“Ra‘noning egasi”* deya eslangani va keyin ham ismi bir-necha bor zikr qilingani holda, roman voqeligiga to‘qqizinchi fasldagina kirib keladi. Ra‘no va ukalari o‘tirgan sufa yo‘li bilan kelayotgan Anvar haqida adib yozadi: *“Qora chiviq beqasamdan harir to‘n kiygan mavzun qad Anvar birinchi qarashdayoq, ko‘zga do‘ndiq, va ko‘rkam ko‘rinar edi”*. Sirasi, gap kontekstiga *“harir”* so‘zining yopishmayroq turganini sezish qiyin emas. Negaki, *“harir”* so‘zi o‘quvchi tasavvurida eng avval g‘oyat nafis, hatto shaffoflik darajasida, ertaklarda uzukdan o‘tkazish mumkin darajada deb ta‘riflanuvchi ipak matoni uyg‘otadi. Albatta, so‘zning shu bilan bog‘liq *“umuman yupqa mato”* degan ma‘nosi ham bor, biroq u ham kontekstga tushmaydi. Zero, har ikki ma‘no ham *“to‘n”* so‘ziga tushmaydi. To‘g‘ri, yozlik yupqa to‘n, yoki ayrim shevalarda *“yaktak to‘n”* deb ataluvchi avra to‘nlar ham bo‘ladi. Lekin to‘nning yupqalik darajasi hech vaqt *“harir”* so‘zi bilan ifodalanadigan darajada bo‘lmaydi, shuning uchun bu so‘z mazkur gap kontekstida hamisha *“yot unsur”* bo‘lib qolaveradi. Shuni anglagan holda 1933-yil nashrida buni tahrirlashga jazm qilingan: *“harir”* so‘zi *“ipak”* so‘ziga almashtirilgan. Xo‘p, qay yo‘sin bo‘lsa ham tahrirlash kerakligi shubhasiz edi, biroq o‘rinma-o‘rin qo‘yilgan ipak” so‘zi joyiga tushganmi? Avvalo, beqasam deganining o‘zi yarim ipak mato – o‘rishi ipakdan, arqog‘i ipdan

tayyorlanadi. Shunaqa ekan, tahrirlangan jumlada – “*beqasamdan ipak to‘n*” deyilishida ham g‘alizlik bor. Zero, to‘nning yo ipak, yo beqasam deb ta‘riflangani to‘g‘ri bo‘ladi. Negaki, chunki beqasam (u – yarim ipak) deyilsa, uning ipak ekanligi; ipak deyilsa, beqasam ekanligi yolg‘on bo‘lib chiqadi. Albatta, buni adib ham juda yaxshi bilgan. Demak, bu yerda “xarir” so‘zini almashtirish emas, umuman tushirib qoldirilgani to‘g‘riroq bo‘lishini ham yaxshi bilgan. Unda nega bu holga yo‘l qo‘ygan? Yo tahrirda muharrir ulushi, ya‘ni u kiritgan o‘zgarishlar ham bormikan? Ya‘ni, masalan, muharrir qo‘lidan o‘tgan matn vaqt tig‘izroq payt ko‘rilgan bo‘lsa, muallif nazaridan qochganmikan? Ehtimol, ya‘niki, shunday bo‘lishi ham, bo‘lmasligi ham mumkin... – qo‘yilgan savollar esa mangu ochiq qolishga mahkum.

1933-yil nashrida shunday tuzatishlar ham borki, ularni muallif kiritganiga aql hech bovar qilmaydi. Masalan, ilk nashrda arabiy-forsiy so‘z va iboralarni ko‘p qo‘llovchi Solih maxdum tilidan “*Tama‘a o‘zi ko‘b mazmum sufat...*” deyilganki, u tamaning ko‘p mazammat qilingan, yomonlangan sifat ekanligini uqdirmoqda. Gapdagi arabcha “*mazmum*” so‘zi “mazammat qilingan, yomonlangan” degan ma‘nolarni beradi. Tahrirda shu so‘z “mazmun”ga aylanib, gap “*Tama, O‘zi ko‘p mazmun sufat...*” ko‘rinishini olgan. Ortiqcha vergul va bosh harf qo‘llanganidan tashqari, “mazmun” so‘zi gapni mazmundan umuman yiroq qilgan. Shunga o‘xshash, 1933-yil nashrida arabiy so‘z ma‘nosini tushunmaslik orqasida mazmuniy g‘alizlikka olib kelgan yana bir tahririy o‘zgarish bor. Ilk nashrda Anvarni yiqitib, o‘zlari istamagan holda uning o‘rniga Sultonali keltirib olgan “uchlik” zararli natijani muhokama qilib o‘tirganlarida, Kalonshoh “*Ammo ul xonga qarobat hosil qilish uchun aztaxidil Anvarning qasdiga tushkankim, bunda shubha yo‘q*” deydi. Arabcha “qarobat” so‘zi “qarindosh; qarindoshlik, yaqinlik” ma‘nolarini beradi. Ya‘ni Kalonshoh Sultonali xonga yaqin bo‘lib olish uchun Anvarning qasdiga tushganiga shubha yo‘q, demoqchi. 1933-yil nashrida “qarobat” so‘zi “raqobat”ga almashadi va natijada go‘yo Sultonali “xonga raqobat hosil qilish uchun Anvar qasdiga tushgan” degan mutlaqo mantiqsiz fikr yuzaga keladi.

Menga qolsa, “*Anvar bolalarni arikdan kaytarib, obdastadagi tiniq suvdan ularning qo‘liga quyib, yuvintirdi*” gapidagi “obdasta” so‘zini “ko‘za”ga almashtirilganini ham muallifga daxldor demagan bo‘lardim. Zero, obdasta ham, ko‘za ham idish bo‘lgani holda, ro‘zg‘orda qo‘llanishi bir emas. Obdastadan qo‘l yuvish uchun foydalaniladi, uning ko‘proq misdan yasalgani, yoz kunlari oftobro‘yaga, qish vaqti o‘choqdagi cho‘g‘ga yaqin qo‘yilishi ichida aksar issiq/iliq suv bo‘lishini ta‘minlaydi. Ko‘za esa, odatda, sopol yoki chinnidan bo‘lgani uchun ayabroq ishlatiladigan, kamyobroq va shuning uchun ham hajmi ozroq bo‘ladigan suyuqliklarni saqlash uchun ishlatiladigan idish. Shunaqa ekan, Solih maxdum xonadonida qo‘l yuvish uchun ishlatiladigan suvning ko‘zada emas, obdastada saqlangani haqiqatga yaqinroq ko‘rinadi. Milliy turmush tarzimizni ham-madan ham ko‘ra yaxshiroq bilgan muallif, bizningcha, so‘zni bu tarzda almashtirmagan bo‘lur edi.

Tahrirda 1929-yil nashridagi yana ikkita gap to‘lig‘icha tushirib qoldirilgan. Ularning birinchisi – “Xayrixoh bir odam” fasli oxiridagi ilk nashrda alohida abzasga chiqarilgan “*Shaxidbek Anvar bilan so‘zlashkali va uni ko‘ndirgali kelgandek ko‘rinsa ham, aslida g‘arazsiz odam emasdir*” degan gap. Darhaqiqat, fasl ichida Shahidbekning asl qiyofasi ham, Anvar bilan yaqinlashishga intilishining tub sababi ham yetarli darajada yoritilgan. Shunday bo‘lgach, faslning oxirida aytilganlarni umumlashtirib bo‘lsa ham yana qayta takrorlab o‘tirishga hech zarurat yo‘q – jumla qisqartirilgan. Bu esa uslubda rasmiy bo‘yoqdorlikdan qochish, mazmun ifodasida jo‘nlikdan xalos bo‘lishga imkon yaratgan. Qisqartirilgan ikkinchi gap haram qizlari bilan askiya-payrav qilingan “Nozik” nomli faslda. Garchi tushirib qoldirilgan gap desak-da, aslida ikkita gapdan iborat mana bu remarka nazarda tutilyapti: “*Yana kulgi ko‘tarildi. Qizlarning “ma‘ni”dan boshlangan “payrav”larining keyingi jumlasini Gulshanga ham ta‘sir qilib xiringladi.*” Gulshan bilan haram qizlarning askiya-payrovlari orasiga tushgan remarka, avvalo, “kulgi ko‘tarildi” deyish bilan

askiyaning avj nuqtasini ta'kidlaydi, ikkinchidan, o'quvchi diqqatini "*Gulshanga ham ta'sir qilgan*" gapga jalb etadi, demak, uni teranroq tushunishga yo'naltiradi. Ya'ni bajarayotgan funksiyasi jihatidan remarka juda muhim, u jonli askiyaga xos ishoralar o'rnini qoplar edi, shu jihatdan uning olib tashlanganini, bizningcha, ma'qullab bo'lmaydi.

Ikkinchi nashr haqida gap ketsa ko'pchilikni eng avval "Matn siyosiy-mafkuraviy jihatdan tahrirlanganmi, qisqartirishlarga uchraganmi?" degan savol qiziqtiradi. Kutganimizga zid o'laroq, 1929-yil nashri bilan 1933-yil nashrini qiyoslab, shu jihatdan tahrir qilingan desa bo'lgulik bittagina joyga duch keldim. 1929-yil nashridagi "Chin o'rtoq" faslida Anvarning do'sti haqida "*Nasim o'n besh yoshlar chamasida, chechak kasali bilan og'ridi va o'sha kezlarda davosiz hisoblang'an bu kasaldan o'ngalalmay vafot qildi*" degan ma'lumot beriladi. Nasimning o'limi haqidagi bu lo'nda ma'lumot 1933-yil nashrida bir qadar siyosiy-mafkuraviy tus oladi: "*Nasim o'n besh yoshlar chamasida, chechak kasali bilan og'ridi va zamonasidag'i chechakdan emlash ahamiyatiga tushunmaganlik, ya'ni xonliq jaholatig'a foji' qurbon bo'ldi*". Ko'rib turganimizdek, bu o'rinda tahrir 30-yillarda mafkuraviy jabhada tayanilgan asosiy g'oyaviy da'volardan biri – ***inqilobga qadar o'zbek xalqi jaholatga tamoman botib qolgan edi, Sho'ro uni shu botqoqdan tortib chiqardi***, degan aqidaga muvofiq amalga oshirilgan. Albatta, mazkur tahrir qanday yuzaga kelgani, uni muallifning o'zi kiritganmi yo muharrirmi degan savolga hozir aniq javob berish imkonsiz. Fakt shuki, shu o'zgarish siyosiy-mafkuraviy talab bilan qilingan. Abdulla Qodiriydek "*to'g'rilik orqasida, bosh ketsa "ix" demaydirgan*" ijodkor ham o'sha davr sharoitida birozgina yon bergan bo'lsa-da, butun boshli romanda bittagina jumla shunday tahrirga uchragan bo'lsa – hech ajablanarli joyi yo'q. Ikkinchi yoqdan, boshqa jadid ijodkorlar singari Abdulla Qodiriy ham xonliklar zamonasini tanazzul davri, xonlik idorasini buning sababi deb bilgan, ya'ni tahrir vijdoniga tamoman xilof deyishga ham asos yo'q. Faqat bir narsani ishonch bilan ayta olamiz: 1933-yil nashriga kiritilgan ayrim tahrirlar matnga sayqal bergan, ayni paytda mazmunni xiralashtirgan, turli g'alizliklar keltirib chiqargan tahrirlar ham talaygina...

Xullas, ikkinchi nashrda "Mehrobdan chayon" matniga muayyan tahririy o'zgartirishlar kiritilgan, ular aksar sayqallashga, mukammallashtirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga turli sabablar bilan kiritilib qolgan va asar "zarariga ishlagan" tahrirlar ham yo'q emas. Mazkur nashr romanining ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashda albatta e'tiborga olinishi kerak.

